

Växter i trädgården

Texten i detta avsnitt är i huvudsak ett sammandrag från en artikel i tidskriften Västerbotten nr 2 år 2010.

Den intresserade rekommenderas läsa hela tidningen som tillsammans med andra nummer av tidningen finns att hämta som PDF från <https://www.vbm.se/utforska/tidskriften-vaesterbotten/>

Köksträdgården

Köksodlingsdelen var större tilltagen än prydnads-trädgården eftersom självhushållning fortfarande var viktigt. Den var så gott som alltid inhägnad. Dels för att skapa ett skyddat klimat, dels för att stänga ute djuren.

Köksträdgårdens var rektangulär och delades in i ett jämnt antal kvarter. Kvarteren var i sin tur

uppdelade i avlånga odlingsängar med trampade gångar mellan sig.

Runt huvudgångarna planterades kantväxter som smultron, ärtor, kryddväxter och blommor. I kvarteren odlades grönsaker, örter och kryddor. Många odlade dessutom lite tobak till snus och humle för ölbrygd. Vid 1800-talets mitt var grönsaksassortimentet som störst i Sverige. Grönsaker som ansågs vara rikemansmat odlades dock inte av allmogen.

1920-tal med J. Bernard Danielssons trädgård i Skråmträsk.

Närmast huset finns en prydnadsdel och i förgrunden ses köksträdgården. Sonen Ruben är också med på bilden.

(Skellefteå museum, färgglagd)

Anis odlades och gick bra ända upp till Norrbottens lappmarker.

Cikoria odlades som sallat under namnet endive. Den fick senare användning som kaffesurrogat.

Dill kom till Norden på 1100- eller 1200-talet och förekom ända upp i översta Lappmarken.

Kummin odlades.

Kål har odlats i Sverige åtminstone sedan vikingatiden men blev vanligt under 1700-talet. I slutet av 1800-talet ansåg inte norrlänningarna att blomkål eller någon annan kålsort var begärlig. I Norrland drogs kål alltid upp i bänk och utplanterades sedan frostnätterna var över.

Kålrot. Genom att dela ut gratis utsäde hoppades man att odlingen av den skulle bli lika populär som sockerärtsodlingen.

Lök kom till Norden på 1300-talet och odlades allmänt i Norrland från mitten av 1700-talet. Purjo-lök odlades ända upp till Norrbottens kustland och schalottenlök upp till översta lappmarkerna, ofta i gamla övergivna tjärdalar. På 1920-talet hade schalottenlök dock blivit relativt sällsynt och hörde inte till det man vanligen såg i köksträdgården.

Malört, som använts redan av vikingarna och spridits i Skandinavien under 1300-talet av munkar och nunnor, odlades upp till Norrbotten.

Mejram odlades upp till Norrbottens kustland.

Moroten kom till Norden på 1300-talet.

Palsternackan kom till Norden på 1400-talet och odlades i början av 1900-talet upp till Norrbottens kustland.

Persilja. Bladpersilja kom till Sverige på 1700-talet, och odlades också ända upp i Lappmarken.

Rabarber har odlats i Norden sedan 1600-talet, men ursprungligen som medicinalväxt. Det var först under 1800-talet som man började använda stjälkarna som grönsak.

Rovor. Majrovan har varit en del av vår svenska matkultur i århundraden. Den kunde sköras redan ett par månader efter sådd och tack vare att den var extremt snabbväxande och tålig kunde den odlas så långt norrut. Oftast valde man de platta och runda sorterna till människorna medan de långsmala gick till djuren.

Rödbetor. Flera sorter odlades ända upp i lappmarkerna.

Sallat. kom till Norden på 1300-talet. Grönsaker som bindsallat ansågs oätliga utan blekning som åstadkoms genom att ljuset utestängdes från plantan vilket i sin tur gjorde att den blev mjäll och fin i smaken. Ofta blektes även purjolök, angelika och rabarber.

Spenat var vanlig i odling.

Timjan odlades.

Ärtor odlades upp till Norrbottens kustland och användes både som livsmedel till människor och som djurfoder. Framför allt sockerärtor var populära.

Frukt och bär

Fruktträden placerades i en egen avdelning, avskilda från den övriga trädgården, så att de inte stal ljus och näring från köksväxterna.

I början av 1900-talet började fruktträden planteras på gräsmattan. Runt varje träd hölls öppen jord ungefär så vitt som kronan.

Träden kunde också planteras på en särskild plats där jorden hölls öppen i sin helhet eller användes för odling av till exempel jordgubbar, potatis, grönsaker eller grönfoder. Ibland sattes fruktträd även mellan bärbuskarna.

Hallon började odlas redan under medeltiden. På 1700-talet ansågs hallonet vida överlägset dåtidens medicin mot hjärtåkommor. Blev vanlig först på 1900-talet.

Jordgubbar till Norden på 1700-talet, men blev inte vanlig i odling förrän på 1900-talet. Jordgubbs-odling ansågs mest lönande om bara läge och jord-mån var lämpliga.

Krusbär/stickelbär blev särskilt populär i Norrland. Av fullmogna krusbär beredde man vin, det fanns till och med ett mousserande krusbärsvin, ”svensk champagne”.

Körsbär kunde odlas i norra Norrland men hann inte alltid mogna.

Plommon har odlats och förädlats under mer än tusen år och plommonodling är känt från svenska klosterträdgårdar sedan 1400-talet. I Västerbottens kustland i gynnsamma lägen odlades två sorters plommon.

Päron. Om man med hjälp av en spaljé lät trädet växa mot en södervägg kunde den odlas. I sådana lägen kunde man i Västerbottens kustland på 1910-talet odla två päronträdsorter.

Smultron var vanligt i odling redan på 1800-talet.

Vinbärsbuskar, röda, svarta och vita, hade de flesta och blev än mer populär när sockerproduktionen kommit igång i landet.

Äpplen tros ha kommit till Sverige med klosterväsendet på 1100-talet. Munkarna kunde konstnerna att ympa vilket var en förutsättning för odling. Intresset för att odla fruktträd var dock länge ljust över hela landet eftersom det tog så många år innan de bar frukt, och i norra Norrland fanns vid 1900-talets början fortfarande ett begränsat antal äppel-sorter att välja bland.

Prydnadsträdgården

Mullbänken var en tidig och enkel form av rabatt. Jord skottades upp utmed husets fot som skydd mot golvdrag och där odlades blommande växter.

På 1920-talet började det dock bli vanligt att plantera blomsterlökar för att få vackra blommor till vintern och julen. Efter att lökarna blommat ut förekom det att de sattes ut i rabatten eller i gräsplanen och åter blommade våren därpå.

Blomsterrundlar med perenner som i herrskaps-trädgårdarna förekom även om det inte var vanligt.

Akleja var en vanlig växt i mullbänken då den var lätt att få tag på.

Brandlilja var en vanlig växt i mullbänken då den var lätt att få tag på.

Fänrikshjärta förekom.

Gullris var vanlig i rabatterna

Hyacint var en lök som på 1920-talet rekommenderades av Västerbottens läns hushållnings-sällskap.

Krokusar var en lök som på 1920-talet rekommenderades av Västerbottens läns hushållnings-sällskap

Lilja var vanlig i rabatterna

Lupin var vanlig i rabatterna

Löjtnantshjärta trodde man på 1700-talet var en ömtålig växt och den odlades därför i uppvärmda växthus innan man upptäckte att den faktiskt är mycket hårdig.

Malva var vanlig i rabatterna

Narcisser var en lök som på 1920-talet rekommenderades av Västerbottens läns hushållnings-sällskap

Pion var vanlig i rabatterna.

Renfanan var känd i Sverige redan under medeltiden och odlades ursprungligen i kryddgårdar men användes senare som prydnadsväxt.

Riddarsporre. Stor riddarsporre var en vanlig planterad art i Norrland som ofta finns kvar i gamla trädgårdar. Den fördes till Europa på 1500-talet och användes då bland annat för att bekämpa huvudlöss.

Rosor av anspråkslösare typ var vanlig i rabatterna.

Rudbeckia var vanlig i rabatterna.

Stormhatt var vanlig i rabatterna.

Toppklocka har odlats i Sverige sedan 1700-talet och förekom ofta upp till Västerbotten. Den påträffas därför inte helt sällan förvildad utanför sitt naturliga utbredningsområde. Prakttoppklockan fick också mycket stor spridning i Norrland.

Tulpaner var en lök som på 1920-talet rekommenderades av Västerbottens läns hushållnings-sällskap

Vallmo. Sibirisk vallmo växte i de tidiga norrländska trädgårdarna.

Åbrodd var en vanlig växt i mullbänken då den var lätt att få tag på.

Prydnadsbuskar och -träd

Större gräsytor som slogs eller betades blev vanliga hos allmogen under det sena 1800-talet. Nödiga vägar och grusgångar anlades endast där de behövdes eftersom de var dyra att anlägga och underhålla.

Gräsmattan som vi uppfattar den idag, som en plats för lek och vila, kom först efter andra världskriget när det inte längre fanns behov av självhushållning.

I trädgården förekom även blommande buskar, bersåer, häckar och alléer. Medvetet planerade buskage användes för att skapa rum.

Livet i trädgården levdes ända in på 1930-talet påklätt, så skugga eftersträvades. Den typiska bersån var av syren men i Norrland var det även vanligt med bersåer av häckkaragan, rönn, hägg och gran.

Bersån var formad som en cirkel med öppning eller som en fyrkant med tre täckta sidor. Öppningen var aldrig vänd mot söder. Bersån klipptes på en sådan höjd att man då man satt ner befann sig helt inom det gröna rummet. Då man stod upp kunde man precis se ut över bersån.

1860 Målningen "I bersån" av Hugo Birger

Prydnadsträd som tall, björk eller rönn var också populärt. Det vanligaste prydnadsträdet var ett ensamt vådräd, ett arv från vikingarnas offerlundar. I folktron sågs vådrädet som bärare av gårdens lycka och dessa träd var starkt magiskt laddade. Om vådrädet skadades såg man det som

ett varsel om kommande sorg. Det ansågs också föra olycka med sig att bryta grenar från trädet.

Doftschersmin kom till Sverige under 1600-talets första hälft och visade sig vara härdig upp till Norrbottens kustland.

Ros. I Norrland fanns t.ex. kanelros, pimpinellros, daggros och vresros. Kanelrosen var vanlig från Småland till Piteå Lappmark. Nyponrosen odlades ända upp till Norrbottens lappmark

Rosentry introducerades i Europa 1752. Odlades upp till Norrbottens kustland men även i Västerbottens lappmark.

Snöbär som infördes i Europa 1817 förekom upp till Västerbotten.

Spirea. Rönnspirean som introducerades till Europa 1759 är vanlig att påträffa vid trädgårdar som övergivits under 1900-talet.

Syren. Bondsyrener som kom till Europa från Turkiet på 1500-talet, blev på 1600-talet vanlig i den svenska adelns stora trädgårdsanläggningar i lila och vita former. Den spreds sedan snabbt till allmogen och hade på 1800-talet blivit en av de vanligaste prydnadsbuskarna i Sverige. Förutom bondsyrener var Norrlandssyren vanlig i norra Norrland,

Stig Sandström, stigsand49@gmail.com, www.lokalhistoriaskelleftea.se